

І РОЗДІЛ
ІСТОРІЯ ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАЦТВА,
АРХЕОЛОГІЯ, КРАЄЗНАВСТВО ТА ЕТНОГРАФІЯ

В. Ю. МУРЗІН

КІММЕРІЙСЬКІ ПАМ'ЯТКИ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ

Кіммерійці були першим історичним народом Північного Причорномор'я. Тобто таким народом, буття якого відбилося не тільки у пам'ятках матеріальної культури, а й в різноманітних писемних джерелах. Серед них стародавні поетичні твори, зокрема славнозвісна «Одисея» [XI, 13-19], клинописні тексти з архівів держав Давнього Сходу, свідоцтва античних письменників, а також фольклорна традиція, яка знайшла відображення у праці Геродота [IV, 11-12].

Але навіть досить численні писемні матеріали щодо кіммерійців за якихось майже фатальних обставин тривалий час не щастило зіставити з археологічними пам'ятками, незважаючи на пряме свідоцтво Геродота. Зокрема він зазначав: «... країна, де тепер живуть скіфи, кажуть, що за давніх часів була кіммерійською. Ще й тепер у Скіфії існують кіммерійські фортеці, кіммерійські переправи, є також і країна, що називається Кіммерією, є і так званий Кіммерійській Боспор» [IV, 11-12]. З цього повідомлення однозначно витікало, що батьківщину кіммерійців слід шукати на півдні Східної Європи.

Було кілька спроб розв'язати цю наукову проблему, зокрема у працях таких відомих фахівців як В. О. Городцов, М. І. Артамонов, Б. М. Граков. Проте лише кілька десятиріч тому у розпорядженні дослідників накопичилось достатньо археологічних даних, щоб підійти до неї суто конкретно. Завдяки розробкам О. О. Іессена та О. І. Тереножкіна¹ була визначена група пам'яток, яку за знахідками у кургані поблизу хут. Чорногорівського на Донеччині та бронзовими виробами і ливарними формами зі скарбу, відкритого у м. Новочеркаськ Ростовської обл., було названо культурою Чорногорівсько-Новочеркаського типу.

О. О. Іесен пов'язував її чи то з кіммерійцями, чи то з ранніми скіфами. Але справжнім проливом у вирішенні кіммерійської проблеми стала монографія засновника київської школи дослідників доби раннього заліза О. І. Тереножкіна. За його висновками, культуру типу Чорногорівки-Новочеркаського скарбу можна беззастережно розглядати як культуру історичних кіммерійців (тобто кіммерійців часу писемних згадок). Її хронологічні рамки О. І. Тереножкін визначив у межах 900-650 рр. до н. е. При цьому він поділив кіммерійську культуру на два послідовних хронологічних етапи – чорногорівський (приблизно 900-750 рр. до н.е.) та новочеркаський (приблизно 750-650 рр. до н.е.)²

Дуже важливим є те, що основні елементи чорногорівського комплексу (наконечники стріл, вудила та псалії) морфологічно близькі за своєю формою аналогічним категоріям ранньоскіфської матеріальної культури, що, до речі, було причиною певної плутанини при визначенні кіммерійських пам'яток. Це дає нам підстави стверджувати, що дані форми були привнесені на південь Східної Європи зі східних районів півдня Євразії, де відбувався безперервний розвиток протоскіфської культури. Таким чином формування кіммерійського етносу відбулося за рахунок накладання східного етнічного імпульсу на місцеве населення півдня Східної Європи.³

Згідно останньому зводу С. В. Махортих⁴ на території Запорізької області виявлено 18 кіммерійських поховань, 11 з котрих чорногорівського типу.

Більшість поховань чорногорівського часу здійснені у неглибоких ямах або ямах з поздовжніми підбоями-нішами. Поховані лежали у зібганому стані на боці і супроводжувалися дуже скромним інвентарем – найчастіше грубими ліпними горщиками і залізними ножами з горбатою спинкою. Щоправда, поблизу с.Високоє Мелітопольського району у чорногорівському похованні⁵ був знайдений також точильний брусок, два дерев'яних блюда з кістками тварин та невелика (0,6x0,7 см) золота платівка із одним зігнутим кінцем – вірогідно оббивка дерев'яної посудини.

Серед поховань чорногорівського часу на території Запорізької області виділяються лише два комплекси.

Перший з них виявлений в кургані **Мала Цимбалка** біля с. Велика Білозерка, що був досліджений І.С.Забеліним у 1868 р.⁶ Дані про устрій поховальної споруди відсутні.

У похованні виявлені (Рис. 1): бронзові вудила із стрем'ячкоподібними кінцями; бронзові псалії з трьома отворами; бронзова кругла бляха з великою петлею на зворотному боці; 12 наконечників стріл – 5 бронзових, 6 кістяних (один фрагментований), 1 кременевий.

Поховання №5 в кургані Висока Могила поблизу с. Балки Василівського району.⁷

Воно було «впущене» в курган доби бронзи. В могильній ямі були знайдені кістки тварин, череп коня. На дні ями, на глибині 9,9 м був споруджений дерев'яний зруб з одного вінця. Його довжина 3 м, ширина 2 м, висота 0,25 м. Він був перекритий одним повздовжнім рядом дерев'яних колод. Стінки зрубу були оштукатурені глиною з нанесеними на неї парами рельєфних косих ліній, перекриття було пофарбоване червоною фарбою. В зрубі на лівому боці у зібганому положенні лежав скелет померлого (Рис.2).

Інвентар поховання складався з таких речей (Рис. 3, 4):

1. На черепі був вінець у вигляді вузької (1 см) бронзової стрічки;
2. Під черепом знаходилася золота масивна підвіска у вигляді закрученого цвяхоподібного стрижня зі шляпкою;
3. Біля поясиці знаходився бронзовий черешковий кинджал із зітлілим руків'ям з дерева або рогу довжиною 23,8 см;
4. Тут також були точильний брусок зі сланцю довжиною 13,5 см, а також зітлілий шкіряний мішечок і відщеп кременю;
5. Маленький бронзовий ніж з черешком і горбатою спинкою довжиною 6,7 см;
6. У південно-східному куті зрубу знаходилися кістки барна, а на них стояла маленька дерев'яна посудина, прикрашена трьома золотими оббивками;
7. У північно-східному куті зрубу також знайдені кістки барана, а також керамічна посудина в уламках, бронзові вудила, 38 наконечників стріл – 24 бронзових і 14 кістяних. Збереглася також частина дерев'яного древка одного бронзового наконечника стріли.

На території Запорізької області виявлено також 7 поховань новочеркаського часу.

На відміну від чорногорівської пори новочеркаські ховали своїх померлих у витягнутому стані. Крім того, вагомим дратуючим елементом є наявність у багатьох новочеркаських похованнях лощених керамічних посудин з різним геометричним орнаментом так званого жаботинського типу. Наприклад, така посудина була виявлена у похованні дитини (№ 8) кургану 161 на Мамай Горі, що поблизу с. Велика Знам'янка (Рис. 5).⁸

Серед новочеркаських пам'яток на території Запорізької області слід особливо відзначити такі.

Поховання №2 в кургані Висока Могила.⁹ Могильна яма мала овальну форму, її довжина 3,35, ширина 3, глибина 3,4 м. На дні ями знаходилися залишки дерев'яного зрубу у один вінець, перекритого колодами. Довжина зрубу 2,2, ширина 1,8 м. Скелет похованого чоловіка у віці близько 50 років (визначення С. І. Круц) лежав у витягнутому стані на правому боці (Рис. 6).

Поховальний інвентар складався з таких речей (Рис. 7):

1. Біля поясиці знаходився залізний кинджал довжиною 42 см з навершшям у вигляді валика і перехрестям у вигляді двох трикутників;
2. Товста золота кругла бляха (діаметр 3,7 см) з опуклою чотирипелюстковою розеткою з колом у центрі і колом з кілечок ззовні. Гніздо у центрі заповнено білою пастою. На зворотному боці напаяна вузька срібна дужка;
3. Вишукана застібка, що була зроблена із зуба коня;
4. Під перехрестям кинджала знаходилася золота обойма від верхньої частини його піхов, усередині якої збереглися залишки шкіри. Обойма зігнута у вигляді футляру з пластили, кінці котрої спаяні на зворотному боці. Вона прикрашена п'ятьма горизонтальними дротиками з насічкою. Довжина обойми 2,7, ширина 2,3 см;
5. Під поясицею знайдено точильний брусок з напівпрозорого кварциту довжиною 18,8 см;
6. Біля правої руки лежав невиразний кременевий відщеп;
7. Біля ніг стояла (в уламках) велика керамічна чорнолощена корчага висотою 31 см;
8. Біля корчаги знайдено астрагал вівці.

В кургані №11 курганної групи II, що біля м. Кам'янка-Дніпровська, виявлений скарб новочеркаського часу (Рис. 8) до якого входили два залізних наконечника списів, залізні вудила, бронзові двокільчасті вудила, бронзове кільце з грибоподібною шляпкою, три пластили з парою грибоподібних шляпок на кожній, уламки тонких залізних платівок шириною 1,3 см.¹⁰

Чим пояснити відносно незначну кількість багатих воїнських поховань новочеркаського часу не тільки на території Запорізького краю, а й, взагалі, на території північнопричорноморських степів?

Вірогідно тим, що у ті часи воєнна експансія кіммерійців (Рис. 9) була спрямована за межі їхньої батьківщини. Перш за все це стосується вторгнень кіммерійців до країн Передньої та Малої Азії, початок яких майже співпадає з початком новочеркаського ступеня розвитку кіммерійської культури.

Відповідно до писемних джерел, близько середини VIII ст. до н.е. кіммерійці взяли участь у знищенні Фрігійського царства, що знаходилось у центрі сучасної Анатолії. Приблизно у 654 р. до н.е. вони оволоділи столицею Лідійського царства Сарди, яке існувало у ті часи у західній частині Малої Азії, а цар Лідії Гіг загинув у битві з ними. Кіммерійці також зруйнували деякі міста іонійських греків, зокрема Магнесію та Ефес. Страбон зберіг для нас написані у цей період рядки грецького поета Калліна, де згадувалося «військо нечестивих кіммерійців», що прямувало на Ефес.¹¹ Загрозувало воно й іншим грецьким містам. Так, на території Мілета, великого грецького поліса Малої Азії, археологам пощастило знайти систему укріплень, побудованих для захисту від кіммерійської навали.¹²

У другій половині VIII ст. до н.е. згадки про кіммерійців з'являються також у асирійських писемних документах. У той час на території Передньої Азії розгорталися досить бурхливі події. Зокрема, наприкінці VIII ст. до н.е. загострилося суперництво між двома великими державами Давнього Сходу – Ассирією та Урарту. Супротивники пильно стежили один за одним. Приблизно у період між 722-715 рр. до н.е. асирійські агенти повідомили із Урарту, що володар цієї країни Руса I зазнав тяжкої поразки саме від кіммерійців. Трохи пізніше військо асирійського царя Саргона II завдало рішучого удару Урарту, а Руса I ударом кинджала скінчив своє життя. Проте щасливий переможець не набагато пережив свого супротивника – у 705 р. до н. е. він загинув. Не виключено, як вважає видатний сходознавець І. М. Дьяконов, що свою смерть він знайшов у битві з тими ж таки кіммерійцями.

У 679-678 рр. до н.е. кіммерійці напали на Ассирію, однак були розбиті. Відносини кіммерійців з Ассирією були не тільки ворожими – вони перебували там й як наймане військо. Проте довго використовувати здобутки своїх перемог на Близькому Сході кіммерійцям не судилося – вторгнення до цього регіону скіфських загонів і наступне утвердження тут скіфського панування поклало край кіммерійській навалі, а якась частина кіммерійців увійшла до складу скіфського об'єднання. У якому разі, з другої половини VII ст. до н.е. у передньоазійських документах згадується лише ім'я скіфів.

Під час кіммерійських походів на південь від Головного Кавказького хребта своєрідним плацдармом для їхнього наступу були рівнинні райони Північного Кавказу. Тут зосереджена досить велика кількість кіммерійських пам'яток новочеркаського часу.¹³ Виявлені кіммерійські речі й в пам'ятках місцевої кобанської культури.¹⁴

Залишилися згадки про кіммерійців і у народній пам'яті. Так, у грузинській мові слово «gmigi», що перекладається як «герой», «богатири» є, на думку вчених, трансформованим етнонімом кіммерійців. В.П.Кобичев¹⁵ вважає, що у знаменитому нартському епосі осетин назва легендарного народу гумірати також пов'язана із згадками про кіммерійців.

Зважаючи на усі ці факти, С. В. Махортих прийшов до висновку, що «країна Гамір», яка згадується в асирійських писемних джерелах була розташована саме на Північному Кавказі,¹⁶ тобто там, де, на нашу думку, пізніше розташовувалася «країна Ішкуза» («Скіфське царство») тих таки ж асирійських джерел.¹⁷

Безумовно, географічні знання давніх асирійців навряд чи поширювалися на територію Північного Кавказу, але те, що загопи кіммерійців, а потім скіфів з'являлися з районів, що лежали на північ від озера Ван, вони знали достеменно.

Іншим напрямом кіммерійської експансії була лісостепова зона Північного Причорномор'я, зокрема територія розселення носіїв чорноліської культури, яких більшість дослідників вважає протослов'янами.

Чорноліська культура була поширена на території Дніпровського лісостепоного Правобережжя до р. Збруч, а також у басейні лівого притоку Дніпра – р. Ворскла. Саме на півдні території її поширення у VIII ст. до н.е. замість неукріплених поселень починають зводитися городища. Їхня найбільша концентрація простежується в басейні р. Тясмін. Тільки від її гирла до сучасного м. Смі-

ла простяглася оборонна лінія з 12 городищ, найбільш відомішим з яких є Суботівське. Як вважають фахівці, це було пов'язано з киммерійською загрозою. Але врешті-решт киммерійцям на новочеркаському етапі їхнього розвитку пощастило подолати опір тубільного населення. Про це свідчить поява на території Лісостепу типових для степовиків-киммерійців поховань.¹⁸ Зокрема це поховання біля с. Бутенки та у Носачівському кургані на Лівобережжі, ціла серія киммерійських поховань виявлена й на Правобережжі. Серед них такі багаті поховання, як поховання в курганах біля с. Яснозор'є та с. Квітки (Рис. 10). На думку Я. Хохоровського,¹⁹ киммерійці проникали навіть на територію розселення племен лужицької культури, що була поширена на теренах сучасної Польщі.

Ось до якого історичного огляду нам вдалося дійти аналізуючи киммерійські пам'ятки, розташовані на території Запорізької області.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Иессен А.А. К вопросу о памятниках VIII-VII вв. до н. э. на юге Европейской части СССР // СА. – 1953. - №18; Его же. Некоторые памятники VIII-VII вв. до н. э. на Северном Кавказе // ВССА. – М., 1954; Тереножкин А.И. Памятники предскифского времени на Украине // КСИИМК. – 1952. - №47.
2. Тереножкин А.И. Киммерийцы. – К., 1976.
3. Клочко В.И., Мурзин В.Ю. О взаимодействии местных и привнесенных элементов скифской культуры // Скифы Северного Причерноморья. – К., 1987.
4. Махортых С.В. Киммерийцы Северного Причерноморья. – К., 2005. – С.313-367.
5. Махортых С.В. Указ. соч. – С. 325.
6. Тереножкин А.И. Киммерийцы. – С.51, Рис. 24, 1-14.
7. Бидзиля В.И., Яковенко Э.В. Киммерийские погребения Высокой Могилы // СА. – 1974. - №1.
8. Андрух С.И., Тошев Г.Н. Могильник Мамай-Гора. – Кн. IV. – Запорожье, 2009. – С. 80, Рис. 35.
9. Бидзиля В.И., Яковенко Э.В. Указ. соч. – С.148-150.
10. Махортых С.В. Киммерийцы Северного Причерноморья. – С.335.
11. Скржинская С.В. Древнегреческий фольклор и литература о Северном Причерноморье. – К., 1991. – С.76.
12. Кобылина М.М. Милет. – М., 1965. – С.24.
13. Махортых С.В. Киммерийцы на Северном Кавказе. – К., 1994. – С.31-50.
14. Там же. С.50 – 76.
15. Кобычев В.П. Некоторые вопросы этногенеза и ранней этнической истории народов Кавказа: финно-угры на Кавказе. – Кавказский этнографический сборник. – М., 1989. – Вып. IX.
16. Махортых С.В. Киммерийцы на Северном Кавказе. – С.17.
17. Мурзин В.Ю. Происхождение скифов: основные этапы формирования скифского этноса. – К., 1990. – С.47.
18. Скорый С.А. Киммерийцы в украинской Лесостепи. – Киев-Полтава, 1999.
19. Chochorowski Jan. Exspasja kimmeryjska na tereny Europy Srodkowej. – Krakow, 1993.

SUMMARY

Eighteen monuments of the Cimmerian culture were revealed on the territory of Zaporozhye region. Eleven of them dates back to the early periods (approximately 950-750 BC). Among the most interesting are burials in the mound Small Tsimbalka and number 5 in the mound High Tomb. Seven monuments belong to the second period of the Cimmerian culture (approximately 750 - 650 BC). The most famous is the burial mound number 2 in the High Tomb.

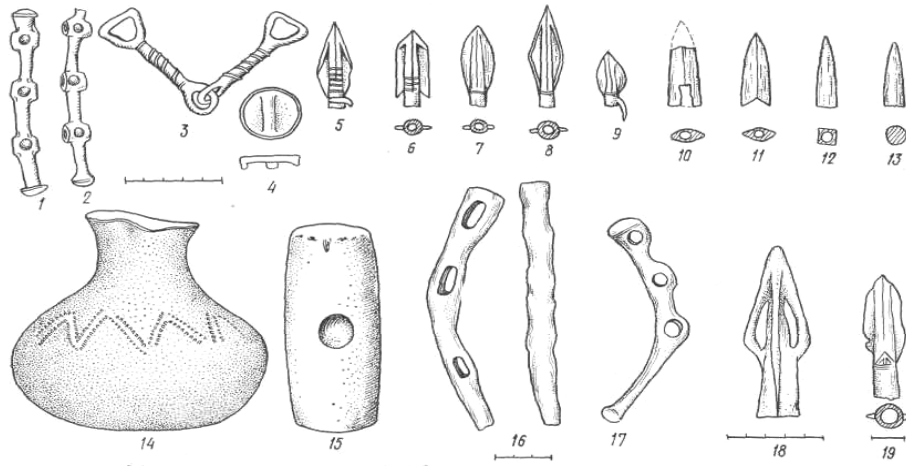

Рис. 1. 1-14 – Інвентар кіммерійського поховання з кургану Мала Цимюалка.

Рис. 2. План поховання №5 в кургані Висока Могила

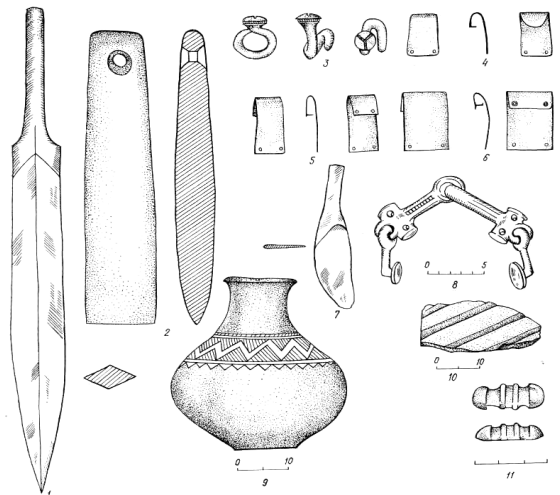

Рис. 3. Речі з поховання №5 в кургані Висока Могила

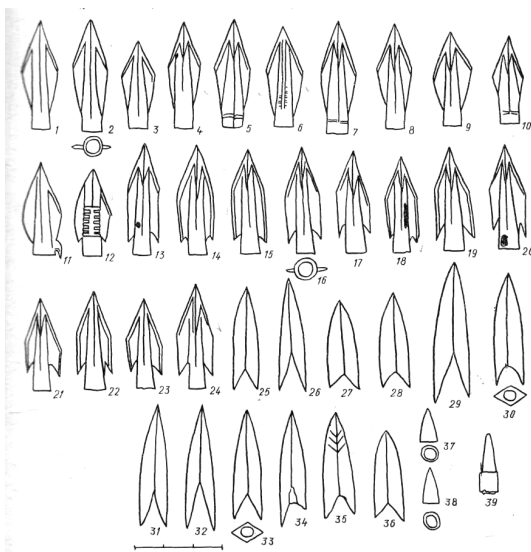

Рис. 4. Наконечники стріл з поховання №5 в кургані Висока Могила

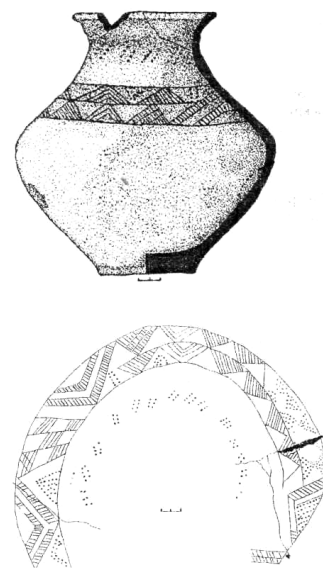

Рис. 5. Посудина з кургану №161 на Мамай горі (1), розгортка орнаменту (2)

Рис. 6. План поховання №2 в кургані Висока Могила

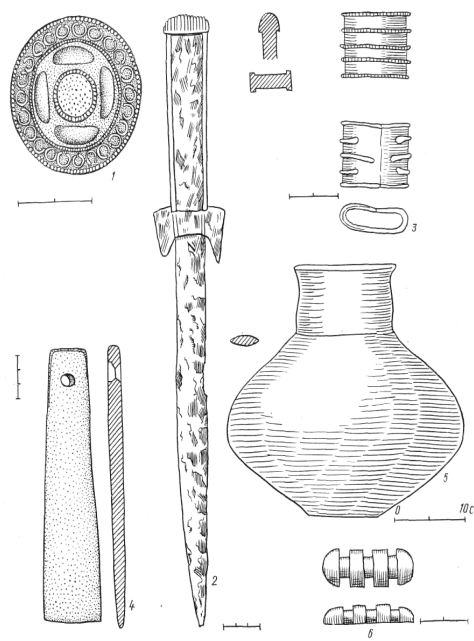

Рис. 7. Інвентар поховання №2 в кургані Висока Могила

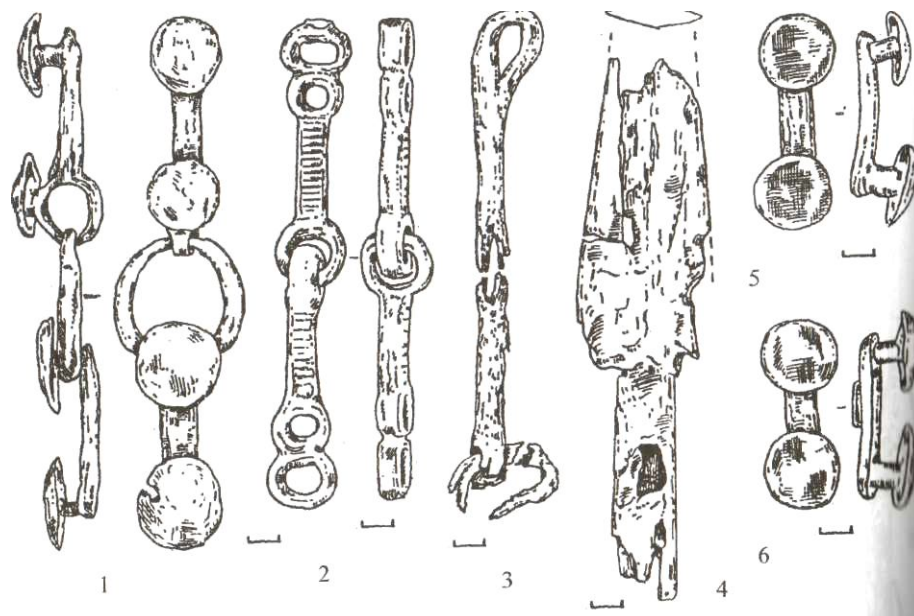

Рис. 8. Речі з кургану №11 групи II поблизу м. Кам'янка-Дніпровська

Рис. 9. Зображення кіммерійців на саркофазі з Клазомен та вазі з Ватиканського музею

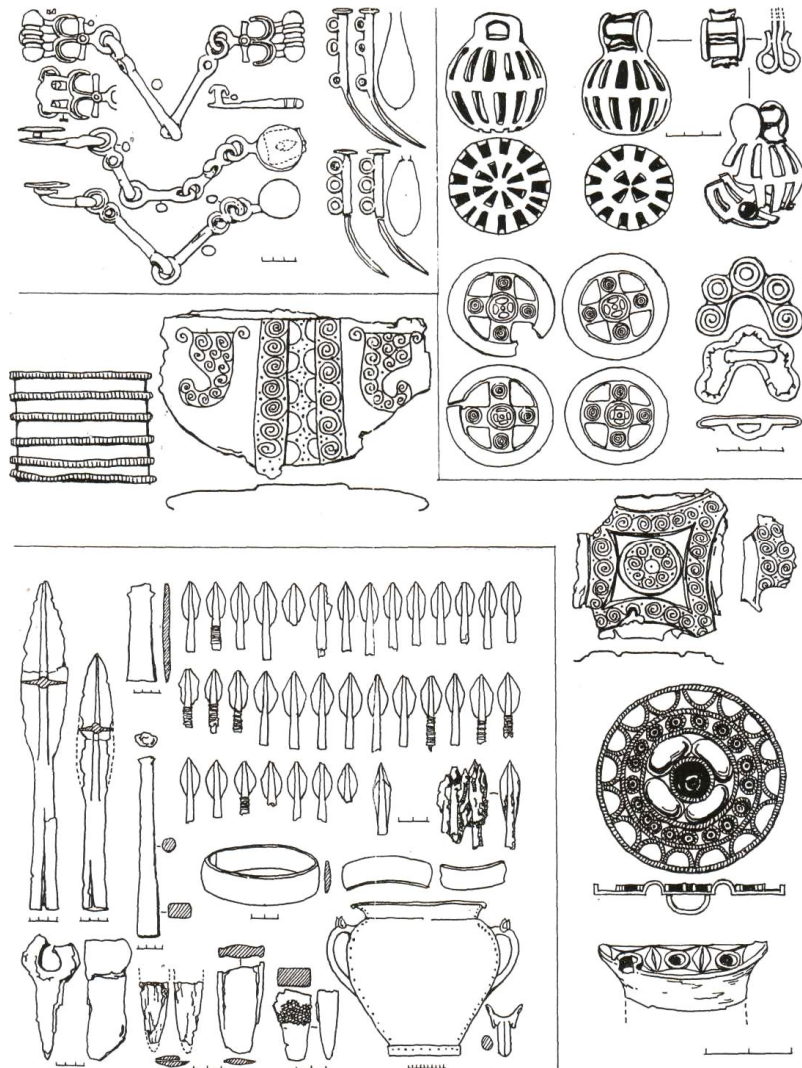

Рис. 10. Речі з кургану поблизу с. Квітки